

УДК 82.09

DOI 10.31654/2520-69-66-2022-21f-107-41-48

Плотніков Є. О., Ролік А. В.Кандидати філологічних наук, доценти кафедри німецької мови
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

«Щастя порядної людини» або мотив Відходу-і-Повернення в художній літературі

Стаття присвячена дослідженню природи та специфіки дії мотиву Відходу-і-Повернення в житті та творчості М. Гоголя. Творча особистість, йдучи, випадаючи зі свого соціального оточення, перетворена, повертається потім у те саме оточення; повертається, наділена новими здібностями та новими силами. Відхід дозволяє особистості реалізувати свої індивідуальні потенції, які не могли бути висловлені, придушені пресом соціальних зобов'язань. Відхід дає можливість, і, можливо, і є необхідною умовою духовного перетворення; але в той же час перетворення позбавлене мети і сенсу, якщо воно не стає прелюдією до повернення перевтіленої особистості у суспільство, з якого вона пішла. Повернення є сутність єсього руху, як і його остаточна мета.

Мотив Відходу-і-Повернення може виявлятися у різних формах. У найпростішій їх розрив, яким закінчується глава практичної діяльності, відбувається раз і назавжди, після чого все життя творчої особистості наповнюється літературною діяльністю. У житті Гоголя ця модель складніша. Замість одного розриву там спостерігаються кілька, і періоди практичної та літературної діяльності переплітаються.

На початку своєї біографії Гоголь мав намір вплинути на своїх співвітчизників через пряму дію на них своєю волею. Вимушений відхід змушував його шукати нову форму активності, інший канал своєї енергії. Позбавлений можливості безпосередньо впливати на своїх співвітчизників, він знайшов шлях для опосередкованого впливу на людей інших поколінь через літературні твори. Творчість Гоголя жива і донині і саме в цьому полягає духовне значення ритму Відходу-і-Повернення.

Питання про дію мотиву Відходу-і-Повернення у творчому просторі творів Миколи Гоголя може, на наш погляд, виявитися досить продуктивним, що, природно, вимагає подальших, більш детальних досліджень. У цій статті ми зупинимся лише на одній сюжетній лінії, яка вперше артикулюється в повісті «Ніс» (1836), а потім отримує розвиток у поемі «Мертві душі» (1842), а саме щастя порядної людини.

Ключові слова: Гоголь, мотив, дія, поняття, Відхід-і-Повернення, творча особистість, літературна діяльність, міграція, мутація.

Інтерес до цієї проблеми виник у нас під час роботи над перекладом статті німецького професора Рольфа-Дітера на Кайля «Гоголь

та апостол Павло» [7]. Не зупиняючись докладно на її змісті, вкажемо лише на те, що у творах і листах Гоголя неодноразово зустрічаються цитати і посилання на апостола Павла, перше з яких датується 1832 роком («Страшна помста»). Р.-Д. Кайль аналізує також питання, які сліди думок апостола Павла можна знайти у творчості Гоголя і дійшов, зокрема, висновку, що настільки значущою постать апостола Павла для Гоголя робило те, що він бачив приклад принципової можливості людини до перевтілення.

Як відомо, на початку свого життєвого шляху Павло (Саул) переслідував прихильників Ісуса, винних, на його думку, у розколі єврейської громади. Після того як по дорозі в Дамаск Павло несподівано пізнав прозріння, він пішов у пустелю, подібно до Ісуса, що пішов у пустелю після просвітлення внаслідок хрещення. В Аравійській пустелі Павло продумав і відчув нове філософське та емоційне тлумачення християнства. Повернувшись до людей, Павло направив весь свій творчий дар і всі свої оновлені сили на головну справу свого життя, якою стала проповідь християнства. Надія на подібну зміну, наголошує Р.-Д. Кайль, супроводжувала Гоголя протягом усього його життя.

На думку англійського історика Арнольда Тойнбі, більшість біографій загальноновизнаних творчих особистостей дає яскраві свідчення дії мотиву Відходу-і-Повернення. Він пише також, що творча особистість, йдучи, випадаючи зі свого соціального оточення, перетворена, повертається потім у те саме оточення; повертається, наділена новими здібностями та новими силами. Відхід дозволяє особистості реалізувати свої індивідуальні потенції, які б дали можливість знайти висловлювання, придушені пресом соціальних зобов'язань. Відхід дає можливість, і, можливо, і є необхідною умовою духовного перетворення; але в той же час перетворення позбавлене мети і сенсу, якщо воно не стає прелюдією до повернення перевтіленої особистості в суспільство, з якого вона пішла. Повернення є сутність всього руху, так само як і його остаточна мета [6, с. 262–267].

А. Тойнбі підкреслює, що рух Відходу-і-Повернення – це не лише властивість життя людського, а й життя взагалі. «... Мотив Відходу-і-Повернення можна помітити і в духовному досвіді містицизму, і в житті рослинного царства, і в роздумах людського розуму про смерть і безсмертя, і у створенні одних форм з інших, вищих видів з нижчих. Очевидно, це мотив космічного масштабу, і не дивно, що він є одним із початкових образів міфології, що є інтуїтивною формою розуміння і вираження універсальних істин» [6, с. 271].

Зробивши спробу в загальних рисах уявити зміст і зміст поняття «Відхід-і-Повернення» в трактуванні А. Тойнбі, перейдемо тепер до безпосереднього розгляду його дії по відношенню до біографії М. В. Гоголя, зазначивши на самому початку, що ми не будемо торкатися проблеми «двоєдушності» Гоголя, яка є предметом окремих спеціальних досліджень [4].

Зі своїми літературними заняттями, які сягають ще в час навчання у Ніжинській гімназії, Гоголь, мабуть, не пов'язував ніяких далекосяжних планів і не бачив у письменстві свого покликання. Ось що пише він сам про це наприкінці 40-х років: «Перші мої досліди, перші вправи в творах, до яких я здобув навички останнім часом перебування мого в школі, були майже всі в ліричному та несерйозному вигляді. ... Вигадував цілком смішні особи і характери, постачав їх подумки в найсмішніші положення, зовсім не дбаючи про те, навіщо це, для чого і кому від цього вийде яка користь» [5, с. 57, 96].

Головні устремління юного Гоголя пов'язані з державною службою: «Я перебирав в умі всі статки, всі посади в державі і зупинився на одному. На юстиції. Я бачив, що тут роботи буде найбільше, що тут тільки я можу бути благодійним, тут тільки буду істинно корисний для людства» [5, с. 58].

У грудні 1828 року Гоголь прямує до Петербургу, проте, попри рекомендаційний лист колишнього міністра юстиції Д. П. Трошинського, вступити на службу ніяк не вдавалося. Лише через рік він влаштувався до Департаменту державного господарства та громадських будівель. У квітні 1830 року Гоголь перейшов у Департамент наділів, де спочатку виконував обов'язки переписувача, а згодом отримав посаду столоначальника. Однак державна служба Гоголя тривала менше півтора року. У березні 1831 він звільнився з департаменту, швидко позбувшись ілюзії корисної діяльності на державній службі.

Після цього інтереси Гоголя переміщуються у сферу літературних та наукових занять. Після виходу «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки» до Гоголя приходить успіх і його становище зміцнюється. Він отримує місце вчителя історії в Патріотичному інституті шляхетних дівчат і дає приватні уроки в аристократичних будинках, проте Гоголь ще не визначив для себе головного напрямку своєї діяльності: бути йому письменником чи вченим-істориком. «Який жахливий мені цей 1833-й рік! Боже, скільки криз... – писав він із Петербургу до Москви М. П. Погодіну. – Чи розумієш ти жахливе почуття: бути незадоволеним самим собою» [8, з. 61].

У 1834 році Гоголь загоряється ідеєю отримати кафедру загальної історії в Київському університеті, але цим планам не судилося збутися. Щоправда, за допомогою Пушкіна йому вдалося виклопотати місце ад'юнкта-професора по кафедрі загальної історії при Петербурзькому університеті.

Шлях професійного історика приваблював Гоголя можливістю зробити своє життя потрібним для співвітчизників, рішуче вплинути на їх існування. Однак нові літературні твори, і в першу чергу «Ревізор», вплинули на все світовідчуття Гоголя і в 1835 році він зробив для себе кардинальний висновок, який визначив всю його подальшу долю: суспільної користі не слід шукати десь осторонь від письменницької дороги – в чиновницькій кар'єрі чи навіть на наукових теренах. Саме так пояснює Гоголь свій від'їзд за кордон в «Авторській сповіді»: «Щойно я відчув, що на терені письменника можу суміщати також службу державну, я кинув усе: і колишні свої посади, і Петербург, і суспільство близьких душі моїй людей, і саму Росію – для того, щоб вдалині і на самоті від усіх обговорити, як це зробити, як зробити таким чином своє творіння, щоб довело воно, що я був також громадянин землі своєї і хотів служити їй» [5, с. 182].

У листах до М. П. Погодіна та В. А. Жуковського Гоголь повідомляє, що відсутність його, ймовірно, триватиме кілька років і що він повернеться освіженим та оновленим.

У зміні душевного стану Гоголя, на думку Ю. Манна, впізнається щось знайоме, звучать ноти, що виникли у юнацькі роки. Гоголь немовби повертається на круги своя, тільки на іншій ниві [5, с. 183].

Переконатися в цьому досить легко, порівнявши сказане Гоголем за рік до закінчення Гімназії: «Неправосуддя, найбільше у світі нещастя, найбільше розриває моє серце» з наступним уривком з «Вибраних місць з листування з друзями»: «Дуже знаю, що тепер важко начальствувати всередині Росії – набагато важче, ніж коли-небудь раніше... Завелися такі лихварства, яких винищити немає ніяких засобів людських... Утворився інший, незаконний хід дій повз закони держави і вже звернувся майже в законний, так що закони залишаються тільки для виду», а також зі словами з «Авторської сповіді»: «У «Ревізорі» я зважився зібрати в одну купу все погане, що є в Росії, яке я тоді знав, всі несправедливості, які робляться в тих місцях і в тих випадках, де найбільше потрібно від людини справедливості, і за одним разом посміятися з усього» [5, с. 147, 250].

А. Тойнбі підкреслює, що мотив Відходу-і-Повернення може проявлятися в різних формах. У найпростішій їх розрив, яким закін-

чується глава практичної діяльності, відбувається раз і назавжди, після чого все життя творчої особистості наповнюється літературною діяльністю [6, с. 278]. У житті Гоголя ця модель складніша. Замість одного розриву там спостерігаються кілька, і періоди практичної та літературної діяльності переплітаються.

На початку своєї біографії Гоголь мав намір вплинути на своїх співвітчизників через пряму дію на них своєю волею. Вимушений Відхід змушував його шукати нову форму активності, інший канал своєї енергії. Позбавлений можливості безпосередньо впливати на своїх співвітчизників, він знайшов шлях для опосередкованого впливу на людей інших поколінь через літературні твори. Творчість Гоголя жива і донині і саме в цьому, на думку А. Тойнбі, і полягає духовне значення ритму Відходу-і-Повернення.

Питання дії мотиву Відходу-і-Повернення у творчому просторі творів Миколи Гоголя може, на наш погляд, виявитися дуже продуктивним, що, звісно, вимагає подальших, детальніших досліджень. У цій статті ми зупинимося на одній сюжетній лінії, яка вперше артикулюється в повісті «Ніс» (1836), а потім отримує розвиток у поемі «Мертві душі» (1842), а саме щастя порядної людини. Отже, головний герой повісті «Ніс» майор Ковальов «приїхав до Петербургу за потребою, саме шукати пристойного своєму званню місця: якщо вдасться, то віце-губернаторського, а то – екекуторського в якомусь видному департаменті. Майор Ковальов був не проти й одружитися, але тільки в такому разі, коли за нареченою станеться двісті тисяч капіталу» [1, с. 225]. Павло Іванович Чічков, головний герой поеми «Мертві душі», дотримується такої самої думки: «А цікаво б знати, чиїх вона? Що, як її батько? Чи багатий поміщик поважної вдачі, чи просто благодумна людина з капіталом, придбаним на службі? Адже якщо, припустимо, цій дівчині та надати тисяч двісті посагу, з неї міг би вийти дуже, дуже ласий шматочок. Це могло скласти, так би мовити, щастя порядної людини. Двісті тисячонок так привабливо стали малюватись у голові його, що він внутрішньо почав досадувати на самого себе, чому протягом клопоту біля екіпажів не розвідав від форейтора чи кучера, хто такі проїжджають.» [2, с. 95]. Таким чином, Гоголь як би втілює щастя порядної людини або пана середньої руки (нагадаємо, що Ковальов був колезьким асесором, а Чічков колезьким радником) у конкретну суму грошей, яка дала б їй володарю можливість «...смакувати... життя у всіх задоволеннях, з усіма статками; екіпажі, будинок, добре влаштований, смачні обіди...» На шляху досягнення цієї мети, герой роману

Павло Іванович Чічков може бути хрестоматійним прикладом дії мотиву Відходу-і-Повернення. «Місце дісталось йому нікчемне, платні тридцять чи сорок рублів на рік. Але наважився він палко зайнятися службою, все перемогти та подолати. І точно, самовідданість, терпіння та обмеження потреб показав він нечуване.» І це принесло свої плоди: «Він став людиною помітною. Все виявилось в ньому, що потрібно для цього світу: і приємність в зворотах та вчинках, і жвавість у ділових справах. З такими засобами здобув він у нетривалий час те, що називають хлібне містечко, і скористався ним чудовим чином. Чиновники були відставлені з посади,... все було розпущено в пух, і Чічков більше за інших». Однак Павло Іванович не опустив руки: «Плачем горю не допомогти, треба діло робити». І ось зважився він знову почати кар'єр... і переносив все герой наш, переносив сильно, терпляче переносив – і перейшов нарешті на службу в митниці... Ця служба давно становила таємний предмет його помислів. Не раз давно вже він говорив зітхаючи: «От куди б перебратися: і кордон близько, і освічені люди, а якими тонкими голландськими сорочками можна обзавестися!» Не вдаючись до подробиць сюжетної лінії, зазначимо, що його супроводжував успіх і в Чіčkova перевалило за п'ятсот тисяч капіталу, але знову якийсь нелегкий звір перебіг упоперек усього і його взяли під суд, описали, конфіскували все. Але Чічков, хоч був у горі та досаді і обурювався на несправедливість долі та людей, не міг відмовитися від нових спроб, оскільки в ньому не згасла незбагненна пристрасть. В одному з місць «Мертвих душ» Гоголь підкреслює важливість цієї теми – пристрасті чи завзяття, які, якими б нікчемними вони не здавалися, можуть відігравати величезну роль у житті людини: «Швидко все перетворюється на людину; не встигнеш озирнутися, як уже виріс усередині страшний хробак, що самовладно звернув до себе всі життєві соки. І не раз не тільки широка пристрасть, але мізерна пристрасть до чогось дрібного розросталася в народженому на кращі подвиги, змушувала його забути великі і святі обов'язки і в нікчемних брязкальцях бачити велике і святе».

До цієї теми Гоголь звертався неодноразово, зокрема, у «Портреті», «Шинелі» та, звичайно ж, у «Мертвих душах». З гоголівськими зображеннями нікчемних пристрастей і завзяття, з погляду, перегукуються описи пригод головного героя роману І. Ільфа і Є. Петрова «Золоте теля» [3]. Їхня схожість впадає в око і Остап Бендер виступає як Павло Іванович Чічков, транспонований у нову історичну епоху та реальність. І, незважаючи на дуже різну роль і далеко не

рівнозначне місце типології у світогляді Гоголя та І. Ільфа та Є. Петрова, схожість таких різних творів є цікавим прикладом часової міграції та мутації літературних мотивів.

Література

1. Гоголь Н. В. Повести; Ревизор. М.: Худож. лит., 1984. 352 с.
2. Гоголь Н. В. Мертвые души / Н. В. Гоголь. М.: Просвещение, 1982. 254 с.
3. Ильф И., Петров Е. Золотой теленок. М.: Изд-во «Правда», 1991. 415 с.
4. Луцький Ю. О. Страдництво Миколи Гоголя, відомого також як Ніколай Гоголь. К.: Знання України, 2002. 114 с.
5. Манн Ю. В. Николай Гоголь. Жизнь и творчество. Манн. М.: Русский язык, 1988. 288 с.
6. Тойнби А. Дж. Постижение истории. М.: Прогресс, 1991. 736 с.
7. Keil R.-D. Gogol und Paulus. *Die Welt der Slawen*. – Jahrgang XXXI. München: Verlag Otto Sagner, 1986. S. 86–99.
8. Keil R.-D. Gogol. Hamburg: Rowohlt, 1985. 158 s.

References

1. Gogol, N. V. (1984). *Povesti; Revisor* [Tale; Inspector]. (Repr.). Moscow. 352 p. [In Russian]
2. Gogol, N. V. (1982) *Mertvyje Duschi* [Dead souls]. (Repr.). Moscow: Enlightenment Publ. 254 p. [In Russian]
3. Ilf, I., Petrov, E. (1991) Golden calf [*Zolotoj telenok*]. (Repr.). Moscow: Pravda Publ. 415 p. [In Russian]
4. Lutsky, Yu.O. (2002) *Stradnyztvo Mykoly Hoholja znanoho takozh jak Nikolaj Gogol* [The Passion of Mykola Gogol, also Known as Nikolai Gogol]. Kyiv: Znannia Ukrainy Publ. 114 p.
5. Mann Yu.V. (1988) *Nikolai Gogol. Zhizn i tvorcestvo* [Nikolai Gogol. Life and work]. Moscow: Russkiy yazyk Publ. 288 p. [In Russian]
6. Toynbee, A.J. (1991) *Postizheniye istoriyi* [Study of History]. Moscow : Progress Publ. 736 p. [In Russian]
7. Keil, R.-D. (1986) *Gogol und Paulus* [Gogol and Paul]. *Die Welt der Slawen*. Jahrgang XXXI. München: Verlag Otto Sagner Publ. P. 86–99. [In German]
8. Keil, R.-D. (1985) *Gogol* [Gogol]. Hamburg: Rowohlt Publ. 158 p. [In German]

Plotnikov, Ye. & Rolik, A.

Candidates of Philological Sciences, Assistant professors at German Language Chair of Nizhyn Gogol State University

«The Happiness of a Good Man» and the Motive of Departure-and-Return in Fiction

The article is devoted to the study of the nature and specifics of the Leave-and-Return motive in the life and work of N. Gogol. The creative person, leaving, falling out of his social environment, transformed, then returns to the same environment; returns, endowed with new abilities and new powers. Withdrawal allows the individual to realize his individual

potentialities, which could not find expression, suppressed by the pressure of social obligations. Care provides an opportunity, and perhaps is a necessary condition for spiritual transformation; but at the same time, transformation is devoid of purpose and meaning unless it becomes a prelude to the return of the transformed person to the society from which he has withdrawn. The return is the essence of the whole movement, as well as its ultimate goal.

The Leave-and-Return motive can manifest itself in different forms. In the simplest of them, the gap that ends the chapter of practical activity is made once and for all, after which the whole life of a creative person is filled with literary activity. In Gogol's life, this model is more complex. Instead of one gap, there are several ones, and periods of practical and literary activity are intertwined.

At the beginning of his biography, Gogol intended to influence his compatriots through direct influence on them with his will. The forced departure forced him to look for a new form of activity, a different channel for his energy. Deprived of the opportunity to directly influence his compatriots, he found a way to indirectly influence people of other generations through literary works. Gogol's work is alive to this day, and this is precisely the spiritual meaning of the rhythm of Departure-and-Return.

The question of the effect of the Departure-and-Return motive in the creative space of Nikolai Gogol's works can, in our opinion, turn out to be very productive, which, of course, requires further, more detailed research. In this article, we will focus on just one storyline, which is first articulated in the story «The Nose» (1836), and then developed in the poem «Dead Souls» (1842), namely the happiness of a decent person.

Key words: Gogol, motive, action, concept, Departure-and-Return, creative personality, literary activity, migration, mutation.